

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра психології і туризму

Кваліфікаційна робота магістра з психології
на тему:
«Сприймання матір'ю суб'єктності дитини раннього віку»

Допущено до захисту

«___» _____ 2023 року

*Завідувач кафедри
психології і туризму
проф. Бондаренко О.Ф.*

студента групи *Пс 01-22*
факультету *туризму, бізнесу і*
психології
освітньої програми *Психологічні*
дослідження і консультування
за спеціальністю *053 Психологія*
Железної Людмили Олександрівни

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор Бондаренко О.Ф.

Національна шкала _____

Кількість балів _____

Оцінка ЄКТС _____

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KYIV NATIONAL LINGUISTIC UNIVERSITY**

Chair of Psychology and Tourism

**Master's Degree in Psychology
on the topic:
«The Mother's Perception of the Subjectivity of a Young Child»**

Admitted to the defense of a thesis

«___» _____ 2023

Student of group *PS 01-22_*
Department of *Business,*
Tourism and Psychology
Educational and professional
program
Psychological research
and counseling
Speciality *053 Psychology*

Liudmyla Zheliezna

Head of a chair

(signature)

O.F. Bondarenko

Research Adviser:
Doctor of Psychology,
Professor
O.F. Bondarenko

National scale _____
Scores _____
ECTS _____

KYIV – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ	7
1.1. Суб'єктність як соціокультурна характеристика людини	7
1.2. Розвиток суб'єктності в онтогенезі	10
Висновки до розділу 1	15
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В РАНЬОМУ ВІЦІ	16
2.1. Взаємодія в діаді «мати-дитина» в період раннього віку як чинник психічного здоров'я дитини	16
2.2. Фактори та умови розвитку суб'єктності дитини в ранньому віці	27
Висновки до розділу 2	32
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРИЙМАННЯ МАТЕР'Ю СУБ'ЄКТНОСТІ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ	35
3.1. Дизайн і методи дослідження	35
3.2. Результати дослідження та їх аналіз	38
Висновки до розділу 3	48
ВИСНОВКИ	49
РЕЗЮМЕ / SUMMARY	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	54

ВСТУП

Сучасні уявлення про рушійні сили психічного розвитку дитини раннього віку, його джерела та умови характеризують спілкування та взаємодією дитини з дорослим, і в першу чергу, з батьками, як визначальний чинник її психоемоційного благополуччя, особистісного та соціокультурного розвитку. Взаємодія в парі «мати – дитина» в період раннього дитинства розглядається як фактор ризику або попередження розвитку ускладнень, здатних згодом вплинути на формування психоемоційних, сенсомоторних та когнітивних функцій, основи яких закладаються в цей період (Е. Еріксон, А. Фрейд, М. Клейн, Д. Віннікотт, Е. Бронфенбреннер, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, П. Кріттенден, А. Бандура, Р. Шпіц, Д. Стерн, Й. Лангеймейер, З. Матейчик, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, Р.Ж. Мухамедрахімов, Д.Б.Ельконін, Л.І.Божович, М.І.Лісіна, В.О. Анікіна, Н.Л. Плешкова та ін.).

Проблема становлення особистості і суб'єктності людини у вітчизняній психології є традиційною і має достатньо фундаментальне методологічне та теоретичне підґрунтя. В цьому напрямку працювали такі видатні вчені як К.О. Абульханова, Б.Г. Анан'єв, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, Л.І. Божович, О.Ф. Бондаренко, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.М. Мясіщев, В.А. Петровський, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, В.О. Татенко та ін.

На сьогодні можна вважати загальноприйнятим положення про те, що визначальним фактором розвитку індивіда є інтеріндивідна взаємодія. При цьому, період раннього дитинства найменше досліджений щодо його вкладу в становлення особистісного розвитку та суб'єктності, а також провідних чинників, що є визначальними в цьому віці.

З огляду на дефіцит емпіричних досліджень в українській психології проблеми взаємодії в парі «мати – дитина» в ранньому віці, як і визнаної значущості цього періоду онтогенезу для становлення суб'єктності дитини, обрана тема дослідження **«Сприймання матір'ю суб'єктності дитини раннього віку»** є актуальною і такою, що має теоретичне і практичне значення для цілеспрямованої психологічної підтримки сімей з дітьми раннього віку.

Наукова постановка проблеми дослідження конкретизується нами таким чином.

Об'єкт дослідження – взаємодія в парі «мати – дитина» в період раннього дитинства.

Предмет дослідження – особливості сприйняття матір'ю суб'єктності дитини в період раннього дитинства.

Мета дослідження – визначити особливості взаємодії в парі «мати – дитина» в ранньому періоді онтогенезу, зокрема характеристики матері, що зумовлюють її спрямованість на сприймання проявів суб'єктності дитини.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити аналіз проблеми розвитку суб'єктності в ранньому онтогенезі;
- 2) провести аналіз сучасних досліджень взаємодії в парі «мати – дитина» в період раннього дитинства та класифікувати позиції й емпіричні дані щодо визначення чинників, що сприяють розвитку суб'єктності дитини цього віку;
- 3) провести емпіричне дослідження чинників, що зумовлюють сприйняття матір'ю суб'єктності дитини як умови сприяння розвитку останньої.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що матері з вищим рівнем особистісної зрілості демонструють більш ефективну взаємодію з дитиною,

зокрема точніше орієнтуються у розумінні стану дитини, враховуючи її сигнали під час взаємодії та побудови стосунків.

Методи (емпіричні) дослідження: опитувальник дитячо-батьківської емоційної взаємодії (ОДБЕВ) О. І. Захарової; шкала самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєва.

Статистична обробка даних та графічна презентація результатів здійснено із застосуванням програмного комплексу для прогностичної аналітики SPSS (PASW) Statistics 23.0. Зокрема, застосовувалися описові статистики і кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена).

Емпірична база дослідження. В дослідженні взяли участь 44 мами, які виховують дітей віком від 0 до 4 років. Опитування проводилось онлайн. Гугл-форма опитувальника розміщувалась в тематичних групах соціальних мереж FB і Telegram.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені на Міжнародній науково-практичній відеоконференції «Ad orbem per linguas. До світу через мови», 18-19 травня 2023 р.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків, містить 6 діаграм та 6 таблиць. Загальний обсяг тексту - 52 сторінки. Список використаної літератури містить 61 першоджерело, з яких 38 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Суб'єктність як соціокультурна характеристика людини

Розвиток суб'єктності людини є передумовою становлення особистості як специфічної психосоціальної якості. У рамках суб'єктно-діяльнісного підходу в психології суб'єктність розглядається як *компонент* (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлинський), *механізм* (В.О.Татенко), *здатність* (К.О. Абульханова-Славська, В.В. Давидов, О.М.), *конституюча характеристика особистості* (Л.І. Анциферова, А.В. Брушлинський, В.О. Петровський).

Феномен суб'єктності включає, як мінімум, три аспекти (Акатов Л.І., 2009): по-перше, суб'єктність проявляється через активність. Розвиток цього аспекту виявляється у вдосконаленні здібностей суб'єкта, підвищенні рівня цілеспрямованості, організованості та рефлексивності суб'єкта, його самостійності та креативності; по-друге, суб'єктність можна як суб'єктивність, упередженість. Розвиток цього аспекту розширює мотиваційну та ціннісну сферу людини; по-третє, суб'єктність сприймається як індивідуальність. Розвиток цього аспекту ґрунтується на перших двох і відбувається за рахунок формування адекватної самооцінки, ціннісних самовідносин, стійкої індивідуальної позиції у міжособистісних відносинах.

Отже, суб'єкт та суб'єктність до певної міри можуть розглядатися як феномени, що традиційно включаються у предмет психологічного дослідження. У той же час вони становлять і певні психологічні категорії, яким атрибутується здатність виступати як пояснювальний принцип. Варто відзначити: починаючи ще з праць С. Л. Франка та В.М.Зінківського, які наголошували на формувальних силах людини як сплаву душевних і духовних сил суб'єкта у вітчизняній психології утверджувалася ідея К.М.Ушинського про те, що дитина «не готується до життя, вона вже живе».

Зрозуміло, що видатні психологи і педагоги минулого вкладали цілком конкретний смисл у контекст, в якому вживався термін «суб'єкт» та його дериватив «суб'єктність»: йшлося та й тепер йдеться про шлях розвитку дитини через її олюднення. А отже весь пафос даного поняття полягає не в тому, щоб ставитися до дитини як до майбутньої людини, а, навпаки, надавати малюку статус людини уже з перших етапів її життя, торуючи шляхи до майбутньої персоналізації.

Саме тому ідея розвитку суб'єктності людини закладена у такому філософському напрямі, і у такому психологічному підході, які відомі як персоналізм (Муньє, Шелер, Дюркгейм, Шпрангер). Персоналізм – це принципове утвердження сутності людини як особливої творчої натури, яка, завдяки своїй божественній природі, здатна так само творити світ, як це властиво тому, за чийм образом і подобою створена і людина. Людина спочатку відчуває себе, а відтак і стає суб'єктом, як тільки відкриває в собі здатність впливати на оточуючий світ, спочатку у взаємодії, спілкуванні з матір'ю, а згодом – з речами і, на кінець, з собою.

З цього випливає те, що суб'єктність є олюднення через обособлення себе, через розуміння іншого не як об'єкт, а як людину, індивідуалізований спосіб взаємодії з якою, пізніше перетворюючись у персоналізований, власне і складає людський спосіб існування. Зрозуміло також, що тільки персоналізований індивід може й іншого сприйняти у такій же якості. Соціальний індивід не може бачити в іншому суб'єкта, тому що сам не є суб'єктом. Він існує в алгоритмах, в зразках, шаблонах, проживаючи й відтворюючи спосіб буття, який М. Хайдегер називав екзистентним на протиположному екзистенційному. Отже, постає питання: чи може людина, що позбавлена суб'єктності сприйняти дитину як суб'єкта? Наскільки в реальності реалізується принцип суб'єктності як умова психічного розвитку дитини у феноменології дійсного, живого спілкування матері й малюка?

Традиційно проблема тут впливає з давнього протистояння принципу суб'єкта, запровадженому С.Л. Рубінштейном як пояснювального, якому він надав статусу категорії, і який він не диференціював від категорій особистості та людини (у філософському розумінні) і - принципу діяльності. Але сталося так, що впродовж десятиліть на передньому плані психологічної науки у психології домінувала категорія «діяльність». Що, на наш погляд, завдячує не науковим, в швидше за все, ідеологічним причинам. Категорію суб'єкта повернули в науковий обіг учні С.Л. Рубінштейна: А.В. Брушлинський, К.О.Абульханова-Славська та їхні послідовники. Під впливом філософії екзистенціалізму людина відтоді стала розглядатися як здатна бути автором, режисером та *актором* власного життя.

Подальший крок в утвердженні принципу суб'єктності був зроблений А.В. Петровським, який сформулював положення про «надситуативну активність», тим самим поставивши категорію «суб'єкт», а відтак «суб'єктність» вище звичного статусу категорії діяльності. Саме спонуки, активності людини стали трактуватися як причини виникнення діяльності. Ідея А.В. Петровського щодо неадаптивної активності як саме відображення суб'єктності і надала можливість переосмислити феномен розвитку особистості у контексті процесів комунікації як первинного, власне людського, означеного, спілкування. Розуміння й трактування сигнальної взаємодії як взаємодії знакової – ось що насправді стало стовповою дорогою дослідження суб'єктності з самих ранніх етапів психічного розвитку дитини. У старовинній суперечці про первинність діяча чи діяльності знову пріоритет виявився на боці діяча. Все це і становить ідейну та методологічну основу нашого дослідження.

1.2. Розвиток суб'єктності в онтогенезі

Дослідження внутрішнього світу дитини як суб'єкта життя, культури, освіти у вітчизняній психологічній науці представлена роботами цілої плеяди видатних учених (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, Л. І. Божович, Д. Б. Ельконін, А. В. Брушлинський, К. О. Абульханова-Славська, Ю.П. Зінченко та ін.). З опорою на концепцію Л.С. Виготського можна припустити, що розвиток дитини як суб'єкта поведінки в ранньому та дошкільному дитинстві здійснюється від неусвідомленої до усвідомленої поведінки і до появи нових суб'єктних якостей і нових способів поведінки. Перехід від неусвідомленої поведінки до усвідомленого здійснюється в результаті засвоєння дитиною культурно-історичних способів через організовану взаємодію та співпрацю.

Проблема розвитку суб'єктності досліджується в психологічній науці нерівномірно. Переважна увага дослідників зосереджена в періоді дошкільного та підліткового вікових періодів (Тітов, 2016; Шалдибіна, 2018). В цьому місці буде доречно пригадати підхід до генезису психічного як розвитку суб'єкта, запропонований В.В. Селівановим. Автор визначає дев'ять стадій розвитку суб'єкта. Період від 0 до 1 року – досуб'єктна стадія, що характеризується нездатністю дитини до самостійності в більшості форм психічної активності. Друга стадія аморфної суб'єктності (1-4 роки), коли дитина тільки починає виділяти себе з оточення і реалізує себе через інших і за допомогою інших. Стадія парціальної суб'єктності охоплює період від 4 до 6 років, і діти вже демонструють здатність до самостійної реалізації різних видів діяльності, опановують саморегуляцію як фізіологічних процесів, так і форм психічної активності. Четверта стадія (стадія пізнавальної суб'єктності) з 6 до 12 років характеризується інтенсифікацією процесів пізнання як зовнішнього світу, так і самопізнання. Підлітковий вік (12-17 років) характеризується суперечливістю суб'єктності. Восьма стадія – стадія, коли починається набуття зрілих характеристик

суб'єктності – припадає на вік 17/18 – 25 років. Повноцінна суб'єктність набувається людиною в період з 25 до 50 років, коли людина досягає глибокого усвідомлення власного психічного життя. Звертає увагу, що період немовлячого і раннього онтогенезу характеризується автором як період, коли дитина представляється аморфною істотою, яка вільна від пізнавальної активності і не здатна виділяти себе з оточення. Результати сучасних досліджень дитини раннього періоду онтогенезу засвідчує протилежне: період від 0 до $\frac{3}{4}$ є найактивнішим періодом розвитку дитини.

Ще одна концепція розвитку суб'єктності запропонована в роботі «Психологія розвитку людини» В.Слободчікова і Є.Ісаєва (2013). Автори визначають такі періоди в становленні суб'єктності: *ступінь пожвавлення* (від народження до 12 місяців) характеризується становленням тілесності людини, синтезом психосоматичної єдності, становлення адресної поведінки та синтез чуттєво-практичної достовірності себе у світі; *ступінь одухотворення* (11 місяців – 6,5 років) характеризується набуттям суб'єктності у дії, синтезом самості, становлення автоматичного суб'єкта і синтезом суб'єкта власних дій; на *ступені персоналізації* (6,5 – 18 років) відбувається становлення особистої поведінки, синтез суб'єкта діяльності, становлення суб'єкта соціальних відносин та синтез особистісного способу буття; *ступінь індивідуалізації* (18 – 42 років) характеризується становленням авторства у житті, синтезом суб'єкта соціального життя, становлення суб'єкта власної життєдіяльності та унікального самобуття людини; *ступінь універсалізації* (42 – до кінця життя) характеризується набуттям універсальних підстав буття і повноти реального життя.

В обох наведених концепціях генези суб'єктності період інтенсифікації процесів усвідомлення дитиною своєї суб'єктності приходить на період дошкільного дитинства. Саме у цьому віці діти вже стають здатні зіставляти «свої моделі з моделями психічного інших», до того ж відбувається перебудова ігрової і пізнавальної активності дітей, що по суті, дає підстави

говорити про передумови становлення суб'єкта діяльності і, власне, розвитку суб'єктності. Саме в цей період, на думку Л.І. Божович, Л.С. Виготського, М.І. Лісіної, Д.Б. Ельконіна, є періодом становлення особистості, індивідуальності дитини. Найважливішою умовою розвитку дитячої індивідуальності є становлення його як суб'єкта дитячих видів діяльності. Як зазначає О.О. Шалдибіна (2018), прояви суб'єктності дитини дошкільного віку доцільно розглядати через «особистісні характеристики активної самостійності, ініціативності та відповідальності у дошкільному віці, які пов'язані із самостійністю та творчістю при виборі змісту діяльності та засобів її реалізації; ініціативністю у спілкуванні та прагненні до співпраці у дитячому співтоваристві, з відповідальністю за здійснення вибору та задоволеність своєю самореалізацією у діяльності» (с. 378).

Фокус уваги нашого дослідження зосереджений на проблемі розвитку суб'єктності в період раннього дитинства. В останні десятиліття дослідження розвитку дитини на ранніх етапах онтогенезу вивчається доволі активно (.....). Серед вітчизняних дослідників цієї теми не можна оминати увагою роботи Л.І. Божович і М.І. Лісіної.

Л.І.Божович виділяє три ступені суб'єктогенезу: з'являється якість суб'єктності саме в періоді раннього дитинства (до 2 років); у віці 3х років приходить усвідомлення себе суб'єктом і вже в періоді «кінець дошкільного дитинства – початок навчання в школі» оформлюється у дитини суб'єктна позиція і розкривається в повній мірі в підлітковому віці. Перша форма суб'єктності, яка формується на першому році життя пов'язана з виникненням так званої «внутрішньої мотивації» і появою «мотивуючих уявлень» у дитини, що звільняє її від рамок конкретної ситуації та домінування зовнішніх впливів. Подальше усвідомлення дитиною власної суб'єктності проявляється у свідомому використанні нею займенника «Я» і підсиленою потребою діяти самостійно, за власним, внутрішнім бажанням.

М.І. Лісіна в своїх дослідженнях генези спілкування акцентує увагу на тому, що саме спілкування є ключовим фактором для розвитку самосвідомості дитини, формування її образу «Я». Найважливішим чинником здорового психічного розвитку за всіх умов автор вважає правильно організоване спілкування та суб'єктне, особистісне ставлення до дитини з самих перших днів її життя. М.І.Лісіна акцентує необхідність уважного, дбайливого ставлення до феноменології дитячого розвитку, до найменших деталей поведінки та стану дитини в процесі взаємодії дорослого з маленькою дитиною. Така поведінка дорослого, коли він наділяє дії дитини змістом і значенням, надає дитині можливість відкривати свої суб'єктні, особистісні якості себе самого та свого дорослого. Під керівництвом дослідниці були проведені дослідження, які показали, що вже на першому півріччі життя в умовах сімейного виховання активність дитини по відношенню до оточуючих людей, себе самого та світу предметів залежить від спілкування дитини з дорослими.

Значний внесок в розробку проблеми розвитку дитини, її особистості в період раннього онтогенезу належить представникам психоаналітичного підходу в психології (Melanie Klein, Anna Freud, Rene Spitz, Margaret Mahler, Donald Winnicott etc.). Детальне описання становлення самості дитини в перші роки життя належить американському психіатру, що спеціалізувався на теорії дитячого розвитку, Деніелу Стерну (Daniel Stern). З опорою на психоаналітичну концепцію розвитку, він розширює розуміння довербального періоду розвитку дитини результатами досліджень етологів і обґрунтовує свою концепцію внутрішнього, суб'єктивного переживання дитиною немовлячого віку власного соціального життя. Вихідним феноменом, навколо якого розгортається динаміка соціального життя дитини, він визначає відчуття дитиною *самості*. Зворотньою стороною відчуття власної самості є *відчуття іншого*. Як відзначає Д.Стерн, «деякі відчуття самості існують задовго до розвитку мови та саморефлексії. Вони

включають відчуття здатності впливати (sense of agency), фізичної зв'язності, безперервності часу, наявності власних намірів та інші переживання, які ми обговорюватимемо нижче. Саморефлексія та мова впливають на вже присутні довербальні екзистенційні відчуття самості і не лише розкривають їхнє існування, а й трансформують їх у нові переживання» (с. 12).

Автор виділив чотири основні стадії розвитку самості. Перша стадія (від народження до 2 місяців) – стадія зародження самості (emergent self). На наступній стадії (від 2 до 7 місяців) формується ядерна самість (core self), яка відзначена почуттям ядра, єдності особистості, хоча воно ще не забезпечує перетворюючу інтерналізацію, полюси самості не сформовані, а батьки переважно сприймаються як об'єкти самості і саме ними реалізується регуляція самості дитини. Третя стадія (7-15 місяців) – стадія суб'єктивної самості (subjective self), характеризується вже суб'єктивністю, почуттям власного Я. Саме на цій стадії вже можлива інтерсуб'єктивність, коли батьки сприймаються як окремі суб'єкти, самостійно існуючі інші, із якими можливий повноцінний емоційний обмін. Четверта стадія (після 2 років) знаменується оформленням вербальної самості (verbal self), що, в свою чергу зумовлює здатність до ідеації, з'являються зачатки абстрактних понять, відповідно, з'являється певна, виражена в мові ідея про себе, свою особистість, своє Я. Відносини за допомогою своєї виразності в мові набувають крім особисто-безпосереднього також абстрактно-вербальне значення, тобто. не просто безпосереднє ставлення до матері, але відношення «дитини» та «матері» з певним розумінням цих понять [Стерн].

З урахуванням специфіки раннього віку, а саме тісної залежності дитини від ставлення до неї дорослих і якості піклування і взаємодії, окремим питанням є дослідження психосоціальних чинників, що зумовлюють сприйняття дорослими суб'єктності дитини.

Висновки до розділу 1.

В першому розділі представлено аналіз феномена суб'єктності як психосоціальної якості людини та проаналізовано погляди на проблему розвитку суб'єктності, зокрема в періоді раннього онтогенезу. За результатами проведеної роботи можна зробити низку висновків.

1. Принцип суб'єктного підходу як пояснювальний принцип психічного життя людини розглядається як провідна детермінанта психічного, антропологічного та етичного факторів.
2. Суб'єктність трактується як процес олюднення через обособлення себе, через розуміння іншого не як об'єкт, а як людину, індивідуалізований спосіб взаємодії з якою, власне і складає людський спосіб існування.
3. Соціальний індивід не може бачити в іншому суб'єкта, оскільки сам не є суб'єктом. З цього випливає, що забезпечення суб'єктності дитини неможливо без суб'єктності його вихователя, т.є. батька, педагога, вчителя та ін.
4. Проблема розвитку суб'єктності досліджується в психологічній науці нерівномірно. Переважна увага дослідників зосереджена в періоді дошкільного та підліткового вікових періодів.
5. Поведінка дорослого, коли він наділяє дії дитини змістом і значенням, надає дитині можливість відкривати свої суб'єктні, особистісні якості себе самого та свого дорослого. Вже на першому півріччі життя в умовах сімейного виховання активність дитини по відношенню до оточуючих людей, себе самого та світу предметів залежить від спілкування дитини з дорослими. З боку дорослих акцентується необхідність уважного, дбайливого ставлення до феноменології дитячого розвитку, до найменших деталей поведінки

та стану дитини в процесі взаємодії дорослого з маленькою дитиною.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В РАННЬОМУ ВІЦІ

2.1. Взаємодія в діаді «мати-дитина» в період раннього віку як чинник психічного здоров'я дитини

У всьому світі увага вітчизняних та зарубіжних психологів, психофізіологів, фахівців у нейронауках спрямована на дослідження специфіки розвитку дитини в період немовлячого та раннього віку. Підсилений науковий інтерес до цієї тематики зумовлений тим, що перші місяці та роки життя дитини - це період найінтенсивніших змін, це час, коли закладаються основи її фізичного, психічного, соціально-психологічного здоров'я та потенціал інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку. На сьогодні є загальновизнаним положення про те, що провідним фактором, що має значний вплив на розвиток дитини та її соматичне і психічне здоров'я, вважаються культурні, індивідуально-психологічні особливості матері, а також специфіка її поведінки та способу життя (.....).

Поштовхом до активізації досліджень психічного розвитку дитини в ранньому віці послужив феномен госпіталізму, описаний австро-американським психіатром Рене Спіцем. Він звернув увагу на те, що малюки, які залишилися без батьків у дитячих будинках, притулках чи лікарнях, стають сумними, млявими, втрачають апетит та інтерес до навколишнього світу, часто хворіють, відстають у фізичному та психічному розвитку від своїх однолітків. Для позначення цього феномену уповільнення або спотворення психічного, особистісного та фізичного розвитку, що виникає у зв'язку з перебуванням дитини у несприятливих інтернатних умовах, а також дефіцитом спілкування та виховання він запровадив поняття

«госпіталізм». Постійне почуття тривоги та страху, що виникає внаслідок відсутності фізичного та емоційного контакту дитини з матір'ю, ставало всепоглинаючим; діти переставали йти на контакт та виявляти живий інтерес до навколишнього світу, повноцінно розвиватися. Вони пізно починали сидіти, повзати, ходити та говорити. Рене Спіц був упевнений, що «якщо на першому році життя позбавити дитину будь-яких об'єктних відносин на період, що перевищує 5-6 місяців, стан немовляти серйозно і невблаганно погіршується, що принаймні частково стає незворотним» (Р.Спіц, У.Коблінер, 2006, с. 248). У групі особливого ризику розвитку синдрому госпіталізму перебувають немовлята від 6 до 12 місяців. Саме в цьому віці малюки особливо потребують дотиків і тепла матері, годування груддю, тісного емоційного контакту.

Більш категорично про наслідки сепарації висловився Вільям Гольдфарб, він стверджував, що порушення інтелектуального розвитку та психопатологізація характеру дитини, які настають внаслідок розлуки з матір'ю, мають незворотний характер (за Уманською, 2013).

Ще одна досить продуктивна теорія психічного розвитку дитини, яка завдячує психоаналізу тим, що увійшло в суперечність з базовими класичними постулатами психосексуальної теорії розвитку і набуло розвитку вже поза рамками психоаналізу, - теорія прихильності Джона Боулбі. Припущення дослідника, що емоційні та поведінкові порушення у дітей значною мірою обумовлені порушеннями батьківсько-дитячих відносин отримали емпіричне підтвердження у його практиці роботи з малолітніми злочинцями та вивченням історії становлення їхньої особистості. Узагальнення отриманого за кілька років досвіду роботи з дітьми та своє бачення причин виникнення неврозу та формування невротичних та психопатичних форм характеру Д. Боулбі представив у своїй першій великій статті "The influence of early environment in the development of neurosis and neurotic character" (Bowlby, 1940). Причини

неврозу він вбачає у характері емоційного досвіду, який дитина отримує у перші роки свого життя, а особливо травматичною для дитячої психіки виділяє розлуку маленької дитини з матір'ю. В 1951 Джон Боулбі зробив доповідь на засіданні секції психічного здоров'я ВООЗ про стан психічного здоров'я бездомних дітей у країнах Європи в післявоєнний період. Ця доповідь та опублікована на його основі монографія "Материнська турбота та психічне здоров'я" були результатом як його власних досліджень, так і робіт інших вчених у галузі проблеми психічної депривації (Bowlby, *Maternal care...*). В узагальненому вигляді головні тези полягають у тому, що для здорового психічного розвитку в ранньому дитинстві дитина потребує емоційно теплих, постійних і надійних стосунків з матір'ю або дорослим, що заміщає. Недолік чи відсутність такого емоційного зв'язку стає причиною порушень психічного розвитку різного ступеня важкості. Для соціальної ситуації тих років подібна постановка проблеми була досить новою, вона буквально перевернула уявлення про сімейне виховання. Переконливі результати досліджень наслідків психічної депривації дітей, представлених у доповіді, дана проблема набула найширшого резонансу та зумовила початок державної реформи системи піклування дітей-сиріт у Великобританії. Добре розуміючи соціальну значущість проблеми, Дж. Боулбі акцентував увагу на тому, що "якщо суспільство дорожить своїми дітьми, воно має піклуватися про їх батьків" (Лангеймер Й., Матейчек З., 1984, с. 84).

На сьогодні визнання того факту, що немовлята, малюки та діти дошкільного віку є групою високого ризику є загальноприйнятим фактом. Маленькі діти вразливі до несприятливих обставин, оскільки вони проходять період швидкого розвитку, мають обмежені навички подолання та сильно залежать від свого основного опікуна, який захищає їх фізично та емоційно. Зростає кількість експериментальних досліджень, що вивчають зв'язок між впливом стресу у ранньому віці та підвищеним ризиком

психопатології та психічних захворювань у пізнішому віці. Зокрема досліджуються зміни в імунній системі шляхом оцінки біомаркерів запалення. Сучасні дослідження впливу стресу на ранніх етапах життя у зв'язку з ризиком розвитку психопатологій та психічних захворювань у пізнішому віці (Kessler R.; Kalmakis, K. A.; Shin S., Kim Y., 2023). Мозок та імунна система не повністю розвинені на момент народження і тому продовжують розвиватися після народження; на такий післяпологовий розвиток впливають кілька психосоціальних факторів; отже, вплив стресу у ранньому віці (СРВ) може змінити структурний розвиток та функцію мозку. Нещодавні дослідження, у тому числі візуалізація мозку, також пролили світло на механізми, за допомогою яких як вроджена, так і адаптивна імунна система взаємодіють із нервовими ланцюгами та нейротрансмітерами, які впливають на психопатологію. Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що переживання стресу в ранньому віці призводять до незворотніх змін в імунній системі, які згодом призводять до розвитку різних психічних захворювань.

Дослідження підтверджують, що серед людей, які зазнали впливу основних психологічних стресорів у ранньому віці, спостерігаються підвищені показники захворюваності та смертності від хронічних захворювань старіння. Найбільш переконливі дані отримані в ході досліджень дітей, які виростили в бідності або зазнали жорстокого поводження з боку батьків, які демонструють підвищену вразливість до судинних захворювань, аутоімунних розладів та передчасної смертності (Miller, G. E. and etc.). Автори описують модель біологічного впровадження, яка стверджує, що дитячий стрес «програмується» в макрофагах за допомогою епігенетичного маркування, посттрансляційних модифікацій та ремоделювання тканин. Як наслідок, ці клітини мають прозапальні тенденції, що виявляються у посиленні цитокінової відповіді на вплив і зниження чутливості до інгібуючих гормональних сигналів. Модель

передбачає, що протягом життя ці прозапальні тенденції посилюються поведінковими схильностями та гормональною дисрегуляцією, які власне є продуктами впливу раннього стресу. З поведінкової точки зору модель стверджує, що дитячий стрес призводить до надмірної настороженості щодо загроз, недовіри до інших, поганих соціальних відносин, порушення саморегуляції та нездорового способу життя в подальшому. З гормональної точки зору ранній стрес призводить до зміни структури ендокринної та вегетативної функції. Діючи разом з іншими впливами та генетичними порушеннями, що виникають в результаті запалення запускає патогенні механізми, які зрештою сприяють хронічному захворюванню.

В іншому дослідженні виявлений значущий взаємозв'язок між ступенем впливу жорстокого поводження або множинних психоемоційних травм у дитинстві та численними факторами ризику для деяких причин смерті серед дорослих (Felitti V. J.).

Хоча жорстоке поводження в дитинстві є визнаним фактором ризику розвитку депресії, посттравматичного стресового розладу та зловживання психоактивними речовинами, його роль в етіології психотичних розладів, за думкою дослідників, залишається сдискусійною. Частково це пов'язано з тим, що передбачуваний вплив дитячої травми на психоз в основному оцінювався в ході невеликих перехресних неконтрольованих досліджень, де піднімалися методологічні проблеми (Sideli, L.). Автори доходять висновку, що хоча зв'язок між жорстоким поводженням у дитинстві та психозом підтверджується, етіологічна роль травматичного досвіду в ранньому віці ще повністю не з'ясована. Поки що жодне з відомих досліджень не підтверджує гіпотезу про те, що жорстоке поводження з дитиною є або достатнім, або необхідним для розвитку в неї психотичного розладу.

В дослідженні Bakermans-Kranenburg, M. J., реалізована спроба відповісти на запитання чи буде ефективним раннє профілактичне втручання в напрямку підвищення батьківської чутливості та забезпечення

формування здорової прихильності дитини, і якщо так, то який тип втручання найбільш успішний? Метааналізом було охоплено сімдесят досліджень, в яких було виявлено 88 ефектів втручання на чутливість ($n=7636$) та/або прихильність ($n=1503$). Рандомізовані втручання виявилися дуже ефективними щодо корекції нечутливого батьківського виховання та невпевненості у прихильності дитини. Найбільш ефективні втручання включали помірну кількість занять та чітку поведінкову спрямованість у сім'ях, як з множинними проблемами, так і без них. Втручання, які були більш ефективними у підвищенні чутливості батьків, також були більш ефективними у підвищенні вигогідності формування безпечного типу прихильності, що підтверджує ідею про причинну роль чутливості у формуванні прихильності.

В дослідженні Hesse, E., & Main, M. (...) основна увага приділяється категоріям дезорганізованої/дезорієнтованої (група D) прихильності немовлят, дітей та дорослих. Категорія D надається немовляті на підставі порушень та аномалій в організації та орієнтації, що спостерігаються під час діагностичної процедури М. Ейнсворт «незнайома ситуація». У вибірках неврологічно здорових низького ризику прихильність D суттєво не пов'язана з описом темпераменту немовляти і зазвичай проявляється лише щодо одного з батьків. У шість років колишні діти D часто змінюють ролі (D-Контролюють) по відношенню до батька, в той час як малюнки та оповідання, пов'язані з розлукою (D-Боязнь), дають підстави припустити стани страху і дезорганізації, що зберігаються. У дорослих помітні алогічності в міркуваннях та дискурсі навколо обговорення втрати або жорстокого поводження під час інтерв'ю про прихильність дорослих (AAI) призводять до того, що стенограма присвоюється статусу невирішеної/дезорганізованої (U/d) дорослої прихильності, що передбачає прихильність немовляти, розширюється за рахунок припущення, що певні форми жорсткої батьківської поведінки викликають суперечливі біологічно

обумовлені схильності наближатися до батька та тікати від нього. Тому діти, з якими погано поводяться, з високою ймовірністю будуть демонструвати дезорганізований тип прихильності. Також виявлено більш тонкі форми жорсткої батьківської поведінки (включаючи дисоціативну поведінку та аномальні форми поведінки, що викликають страх), які, мабуть, призводять до дезорганізації дитини. Це дає підстави зробити висновок, що прихильність немовляти типу D іноді може являти собою ефект другого покоління невирішених реакцій батька, що продовжуються, на травму. Прихильність типу D у немовлят стає підставою для деструктивних/агресивних та дисоціативних розладів у старшому дитинстві та підлітковому віці, тоді як прихильність U/d у дорослих часто пов'язано з психіатричними розладами та/або кримінальною поведінкою.

Biro, S., Alink, L. R., Huffmeijer було показано, що немовлята мають чудові здібності до соціального розуміння. Однак мало що відомо про взаємозв'язок між якістю соціально-емоційного досвіду немовлят з тими, хто їх доглядає, та соціально-когнітивними процесами в дитинстві. Наші результати підтверджують думку про те, що ранні соціально-емоційні переживання з особою, яка здійснює догляд, пов'язані з обробкою соціальної інформації і що ці моделі обробки соціальної інформації можуть бути маркерами розвитку у немовлят внутрішніх робочих моделей прихильності.

Надзвичайно цікаві результати отримані в дослідженні Mavrenkova P.V., Khlebnikova N.N. Автори перевіряли гіпотезу, що негаразди у дитинстві можуть спричинити неадаптивну поведінку та підвищити ризик афективних розладів, посттравматичного стресового розладу, особистісних розладів та вразливості до стресу у дорослому віці. Позбавлення материнської турботи перериває розвиток мозку через порушення роботи різних нейромедіаторів, проте деталі залишаються незрозумілими. Особливості симптомів порушень багато в чому визначаються протоколом раннього стресу, генетичними особливостями та статтю тварин. Метою

цього дослідження було оцінити поведінкові зміни у дорослих щурів лінії Вістар обох статей після стресу в ранньому віці; визначити рівень моноамінів у структурах мозку, що беруть участь у рухових, емоційних та соціальних реакціях у щурів у віці 1 та 2 місяців; визначити рівень моноамінів після фізичного чи емоційного стресу у дорослих щурів. Щуриних дитинчат відокремлювали від самок і ізолювали від сибсов в герметичних боксах при температурі 22-23 ° С протягом 6 годин протягом 2-18 днів постнатального періоду. Дані оброблялися переважно з використанням двостороннього дисперсійного аналізу. У дорослих щурів спостерігалось підвищення рухової активності та агресивності, зниження рівня тривожності та комунікабельності. Поведінкові порушення супроводжувалися регіональними, статевими та віковими змінами рівня моноамінів та їх метаболітів. Встановлено чутливість дофамінергічної та норадренергічної систем до психоемоційного стресу. У цьому дослідженні показано, що використаний протокол материнського відділення та ізоляції від братів і сестер призвів до формування гіперактивного фенотипу у дорослих тварин та порушення емоційної регуляції та соціальної взаємодії. При цьому для самок більшою мірою характерне зниження тривожності, а для самців - підвищення агресивності та зниження комунікабельності. Вплив стресу у ранньому віці на концентрацію моноамінів у мозку залежало від статі та від регіону. Зміни у лобовій корі можуть бути пов'язані з відмінностями у поведінці дорослих самців та самок щурів. Підвищення рівня нейрогормонів у стріатумі тварин обох статей в умовах стресу може свідчити про підвищену чутливість до емоційного стресу у щурів, вирощених в умовах депривації материнської турботи. Таким чином, материнська депривація у гризунів як модель травматичних дитячих переживань вважається перспективною вивчення порушень нервового розвитку та наступної вразливості/резистентності до виникнення психічних розладів.

Стресові та інфекційні впливи є найбільш часто використовуваними факторами ризику навколишнього середовища, здатними викликати або демаскувати психопатологічний фенотип у тварин (Cattane N. and atc.). Дійсно, коли вони виникають у чутливі періоди дозрівання мозку, включаючи пре-, постнатальний період та підлітковий вік, вони можуть впливати на траєкторії нервово-психічного розвитку потомства, збільшуючи ризик у них психічних розладів. Однак не у всіх тварин, що перебувають у стресі або з ослабленим імунітетом, розвиваються поведінкові зміни, і доклінічні моделі на тваринах можуть пояснити відмінності між уразливими та стійкими фенотипами. Дослідники фокусуються на різних парадигмах стресу (пренатальний стрес, розлука з матір'ю, соціальна ізоляція та стрес соціального ураження) та імунних проблемах (імунна активація під час вагітності) та досліджують наступні зміни у кількох біологічних та поведінкових сферах у різні моменти життя тварин. У ньому також обговорюється гіпотеза «подвійного удару», коли початкова рання несприятлива подія може призвести до реакції у відповідь на другий негативний виклик.

Kochanska G, Clark L.A, Goldman MS. досліджували вплив особистості матері на виховання дітей та результати розвитку дітей, використовуючи самозвіти множинних осіб, тривалі, повторювані натуралістичні спостереження та думки дітей. Матері з високою негативною емоційністю і невдоволенням демонстрували більш негативний афект, а їхні діти були більш зухвалими і злими, вони також повідомили про наполегливіше і менш дбайливе виховання дітей, а також про менш надійну прихильність, більшу кількість поведінкових проблем і меншу ступеня засвоєння правил своїми дітьми: матері з високим рівнем примусу та соціалізації демонстрували більш надійну прихильність і краще засвоєння правил, ефективність соціалізації (за методикою CPI) також негативно корелювала з високими показниками материнської словесної влади, що спостерігається, і

непокорю і гнівом дітей. Регресійний аналіз показав, що особистість матері, особливо негативна емоційність та соціалізація, впливала на широко концептуалізовані адаптивні результати дитини, навіть після того, як вплив виховання контролювався.

В дослідженні Kim S, Kochanska G. перевіряється гіпотеза, що утвердження батьківської влади, яка є ключовим аспектом сімейного виховання, зазвичай запускає згубні каскади розладів розвитку. Отримані дані свідчать, що інші якості виховання, такі як чуйність, можуть значно пом'якшити ці процеси. Механізми, які пояснюють такі пом'якшувальні ефекти, остаточно не вивчені. Атори пропонують концептуальну модель процесів, яка пов'язує утвердження батьківської влади, батьківську чуйність, дитячу негативність та ворожість. Результати дослідження демонструють, що непрямий ефект від утвердження материнської влади на негативну та ворожу поведінку дітей на майбутні проблеми поведінки був присутній, коли чуйність матерів була низькою або середньою, але був відсутній, коли матері були дуже чуйними. Це дослідження прояснює потенційний процес, який може пов'язати утвердження материнської влади з проблемами поведінки, і наголошує, як позитивні аспекти виховання можуть пом'якшити цей процес та розрядити каскади неадаптивних форм розвитку.

Хоча багаточисельні дослідження підтверджують прямий зв'язок між регулюванням емоцій батьків та дітей, мало робіт розглядають потенційні механізми такого зв'язку, такі як сімейний контекст. Результати дослідження проблеми формування у дітей навичок саморегуляції в залежності від якості взаємодії з матір'ю (Shaw, Z.A., Starr, L.R., 2019) продемонструвало, що батьки, яким важко регулювати свої емоції, можуть з більшою ймовірністю прийняти авторитарний стиль виховання, особливо в умовах високого сімейного хронічного стресу, і цей стиль виховання може вплинути на розвиток у дітей труднощів в регуляції емоцій. Результати показують, що авторитарний стиль виховання і хронічний сімейний стрес служать

важливими чинниками передачі проблем регулювання емоцій з покоління до покоління.

Наведений огляд досліджень дозволяє зробити наступні узагальнення:

- провідним фактором, що має значний вплив на розвиток дитини та її соматичне і психічне здоров'я, вважаються якість взаємодії в діаді «матір – дитина», культурні та індивідуально-психологічні особливості матері, а також специфіка її поведінки та способу життя;
- емоційні та поведінкові порушення у дітей значною мірою обумовлені порушеннями батьківсько-дитячих відносин;
- переживання стресу в ранньому віці призводять до незворотніх змін в імунній системі, які згодом призводять до розвитку різних психічних та соматичних захворювань; дитячий стрес «програмується» в макрофагах за допомогою епігенетичного маркування, посттрансляційних модифікацій та ремоделювання тканин; дитячий стрес призводить до надмірної настороженості щодо загроз, недовіри до інших, поганих соціальних відносин, порушення саморегуляції та нездорового способу життя в подальшому; на гормональному рівні ранній стрес призводить до зміни структури ендокринної та вегетативної функцій;
- підтверджується зв'язок між жорстоким поведінням у дитинстві та психозом;
- жорстоке поведіння або наявність множинних психоемоційних травм у дитинстві корелює з численними факторами ризику для деяких причин смертельних захворювань серед дорослих;
- доведено, що раннє профілактичне втручання демонструють високу ефективність в аспекті корекції нечутливої батьківської взаємодії та формування безпечної прихильності дитини;

- якість соціально-емоційного взаємодії немовлят з тими, хто їх доглядає прямо впливає на соціально-когнітивні процеси, що протікають в ранньому дитячому онтогенезі;
- доведено, що батьки, яким важко регулювати свої емоції, можуть з більшою ймовірністю прийняти авторитарний стиль виховання, особливо в умовах високого сімейного хронічного стресу, і цей стиль виховання може вплинути на розвиток у дітей труднощів в саморегуляції емоцій.

2.2. Фактори та умови розвитку суб'єктності дитини в ранньому віці

Ключові напрями розвитку дитини в період раннього онтогенезу: розвиток соціальної взаємодії та соціальної чутливості; розвиток емоційної прив'язаності; розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю; розвиток когнітивних здібностей. В цьому переліку саме соціальна взаємодія, соціальні зв'язки створюють те середовище, в середині якої формуються майже усі інші навички.

Дослідження розвитку дітей немовлячого віку дають підстави розглядати дітей як активних, від народження організованих; таких, що шукають стимуляцію і в першу чергу соціальну, спрямовану на тісну взаємодію з близькими дорослими. Існує значний масив даних, що значні сенсорні та пізнавальні здібності немовлят спрямовані за сприйняття соціальних сигналів. Так, діти вже на кінець першого місяця життя навчаються розуміти зв'язок між змінами обличчя та голосу; на п'ятий тиждень можна зафіксувати різницю у взаємодії із знайомими та незнайомими дорослими; з 3-4 місяця по-різному починають реагувати на дітей і дорослих; з 10 місяців починають використовувати вираз обличчя і

інтонацію голосу матері для взаємодії з незнайомими дорослими; спостерігається здатність немовлят до синхронізації своєї поведінки з мовою дорослого; діти активно спостерігають за реальним обличчями, ніж за викривленими зображеннями; є підстави вважати, що дитина народжується з високою мірою лицьової нейромускулярної зрілості, що зумовлює високу ефективність емоційного наслідування; соціальні сигнали немовлят поділяють на такі, що сигналізують про бажання взаємодії і такі, що сигналізують про бажання зупинити взаємодію (за Мухамедрахімов, 2003).

Дослідження соціальної взаємодії матері і дитини підтверджують, що по відношенню до маленької дитини жінка поводить не так, як наприклад, до дитини старшого віку. Така поведінка матері, яка максимально точно комплементує вродженому репертуару поведінки немовляти, отримала в літературі назву «соціальна поведінка, викликана немовлям» («infant-elicited social behavior»). Найбільш детально досліджений такий компонент материнської поведінки, як мова матері, спрямована до дитини («baby talk»): короткі й прості фрази, подовшені паузи, наявність безглузких звуків, зміни в словах, підвищення тону мовлення, підсилення емоційного забарвлення тощо. Нетиповість діалогу між мамою і дитиною в тому, що він реалізується як монолог у формі уявного діалогу: мама ставить дитині запитання і сама відповідає від імені дитини.

Ключовим параметром благополучної взаємодії в діаді «мати – дитина» є материнська чутливість («maternal sensitivity»). Материнська чутливість означає якість, з якою матері вчасно та належним чином реагують на сигнали своїх немовлят. Чутливі матері досить швидко реагують на сигнали, встановлюючи чіткий непередбачуваний зв'язок між сигналами своїх немовлят і їхніми відповідями (Leerkes, E. M., Nayena Blankson, A., & O'Brien, M., 2009). Є переконливі докази того, що за умов чутливої ранньої взаємодії зі своїми матерями в підлітковому віці

розвиваються здорові відносини, поведінка і соціально-емоційні навички (Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. N., 2015). Материнська чутливість впливає на розвиток дитини на всіх етапах життя, від дитинства до дорослого віку. У цілому більш чутливих матерів здоровіші, соціально й інтелектуально розвинені діти, ніж менш чутливих. Було показано, що материнська чутливість вчить немовлят навичкам уваги, які необхідні в пізнішому віці для емоційного контролю та інших складніших когнітивних процесів. Крім того, було виявлено, що материнська чутливість психологічно впливає на людину навіть у дорослому віці. Дорослі, у яких у дитинстві була висока материнська чутливість, опинилися у більшій безпеці, ніж ті, хто мав менш чутливі матері. Як тільки дорослий сам стане батьком, його власне розуміння батьківської чутливості вплине на розвиток дітей.

Материнська чутливість динамічна, еластична і може змінюватися з часом. Чутлива матір вміє сприймати підказки та сигнали, які подає їй дитина, правильно їх інтерпретувати та діяти відповідним чином. Три найбільш позитивних фактори, що впливають на дитину, - це *соціальна підтримка матері, прихильність матері та плода та висока самооцінка*. Три найбільш негативні фактори, що впливають, - це *материнська депресія, материнський стрес і материнська тривога*. Дослідження показали, що посттравматичний стресовий розлад у матері може негативно впливати на чутливість матері в стресові моменти з її дитиною, які служать травматичним нагадуванням, і що це, швидше за все, має нейронну основу в головному мозку матері.

Перше визначення материнської чутливості було запропоновано Мері Ейнсворт, яка визначає її як здатність матері сприймати і точно інтерпретувати сигнали та повідомлення своєї дитини, а потім реагувати відповідним чином (Bell, S. M., & Ainsworth, M. D. S., 1972). М.Ейнсворт також розробила шкалу материнської чутливості яка оцінює декілька

важливих материнських якостей: *чутливість проти нечутливості до сигналів* (ця шкала вимірює, наскільки добре матір здатна сприймати і правильно інтерпретувати те, що дитина подає ознаки або сигналізує своєю поведінкою, і наскільки адекватно материнська фігура на них може реагувати); *співпраця або втручання у поточну поведінку* (ця шкала вимірює, наскільки сильний час виконання завдань матері перериває власні дії дитини, а не з урахуванням настрою та інтересу дитини); *прийняття чи відхилення потреб немовляти* (за цією шкалою вимірюються хороші та погані почуття матері до своєї дитини); *доступність або ігнорування* (ця шкала вимірює доступність материнської фігури та її реакцію на дитину).

Узагальнений погляд вітчизняних та зарубіжних психологів на суттєві компоненти характеристики гармонійних дитячо-батьківських відносин: по-перше, це задоволення базових потреб дитини в системі дитячо-батьківських відносин: потреба у безпеці та емоційній близькості з іншими людьми; задоволення потреб, що виникають у процесі дитячо-батьківської взаємодії: прийняття та визнання індивідуальності дитини, збереження дитиною свого «Я» як автономної реальності. По-друге, важливим є достатній рівень усвідомлення батьками індивідуальних особливостей дитини, розуміння їх психофізіологічної, психологічної та соціально-психологічної природи. І по-третє, свідомо та відповідальна організація батьками конструктивного стилю взаємодії адекватного індивідуальним особливостям розвитку дитини.

Інтегральним фактором успішного виконання батьківських функцій ряд дослідників визначають психологічну зрілість матері та батька (Грицай Л. А., 2010; Довгих А. А., 2016; Сеппенен Ю.В., 2017). Уточнюється, що у батьківстві особистісна зрілість проявляється у розвиненому почутті відповідальності за себе, своїх близьких та свої вчинки; потреби у турботі та готовності до психологічної близькості з іншою людиною (чоловік, дитина);

соціальну активність; готовність до вирішення складних життєвих проблем; естетичному та морально-культурному розвитку.

О.І. Захарова, розкриваючи зміст батьківської позиції, вказує на необхідність реалізації через цю позицію функцій, до яких у дитинстві належать: задоволення фізичних потреб дитини, потреби у спілкуванні та теплому емоційному контакті (Захарова, 2008). Важливою батьківською функцією є здійснення емоційної підтримки, кохання та безумовне прийняття дитини, що створюють основу психологічного благополуччя дитини. Вище вже йшла мова про те, що J. Bowlby встановив, що основною функцією матері є формування та підтримання потреби дитини у прихильності. J. Bowlby дійшов висновку, що постійний теплий емоційний контакт дитини з матір'ю або близьким дорослим є запорукою його розвитку. До першого року життя у дитини за рахунок забезпечення матір'ю емоційного комфорту та прийняття формується стійке новоутворення – прихильність. Прихильність – глибокий емоційний зв'язок із матір'ю, яка дає дитині необхідне відчуття безпеки, є ядреною освітою дитячо-батьківських відносин (Bowlby, 1951, 1960).

Однією з провідних концепцій, орієнтованих на розвиток суб'єктності дитини раннього віку є концепція ясельної педагогіки угорського педіатра і педагога Еммі Піклер (). На сьогодні дана концепція являє свого роду «золотий стандарт» взаємодії дорослого з маленькою дитиною. Авторка дотримувалася думки, що особистість дитини може розвиватися найкраще, коли їй дозволяється розвиватися якомога самостійніше. Основою та джерелом розвитку суб'єктності є власна активність дитини.

Е. Піклер розробила особливу систему догляду та організації роботи персоналу, що доглядає дітей. Це був спосіб, при якому кожній дитині забезпечувався постійний контакт з однією і тією самою вихователькою. У дитячому будинку Лоці (м. Будапешт) догляд за дітьми, що були позбавлені матерів, супроводжувався постійною увагою до кожного руху і жесту

малюка, а також простими словами, які об'єктивно описують реальність і не балують дитину. З перших моментів життя дитини розпочинається постійний діалог із нею. Через уважне фіксування і точне трактування найменших сигналів реакції дитини у відповідь (рухи голови і погляди) встановлювався міцний і творчий зв'язок між дитиною і дорослим. Виявилось, що тільки такий зв'язок між вихователькою та дитиною найбільш стійкий і вселяє малюкові необхідне почуття безпеки і впевненості.

Відповідно, адекватними для розвитку цієї якості будуть такі ситуації і таке середовище, в якому дитина має можливість проявляти та повноцінно реалізовувати свої ініціативи. Крім того, дитина отримує більшу частину соціального досвіду, коли її годують, купують, сповивають, одягають і роздягають. Так, концепція Е.Піклер базується на чотирьох принципах: повага до ініціативи дитини та всіляка підтримка її самостійності; підтримка стабільних особистих стосунків між дитиною та дорослим; забезпечення дитині почуття прийняття і визнання; сприяння позитивному фізичному самопочуттю та здоров'ю дитини. Кожна взаємодія з дитиною характеризується інтенсивним спілкуванням (словесне, мова тіла) та увагою. Задача дорослого - не втручатися в природний хід розвитку рухів малюка, не намагатися прискорити ті процеси, які дитина ще не готова виконувати самостійно: наприклад, допомагати дитині сидіти тощо; в такій ситуації дитина сама може оцінювати свої можливості, вона розвиває справжню самосвідомість і внутрішньо і зовні перебуває у рівновазі. Відповідно до підходу Е. Піклер, відповідальність дорослих полягає в тому, щоб дати дитині відчуття захищеності та спроектувати своє оточення таким чином, щоб малюк міг бути самостійно активним залежно від його індивідуального рівня розвитку.

Висновки до розділу 2.

В другому розділі представлений аналіз особливостей психічного розвитку дитини в ранньому віці, зокрема представлений огляд сучасних досліджень взаємодії в діаді «мати - дитина» в період раннього віку та вплив цієї взаємодії на психічний розвиток дитини, а також умови розвитку суб'єктності дитини в ранньому віці.

1. Результати експериментальних досліджень дають підстави визначити наступне:

- якість соціально-емоційного взаємодії немовлят з тими, хто їх доглядає прямо впливає на соціально-когнітивні процеси, що протікають в ранньому дитячому онтогенезі; емоційні та поведінкові порушення у дітей значною мірою обумовлені порушеннями батьківсько-дитячих відносин; доведено, що батьки, яким важко регулювати свої емоції, можуть з більшою ймовірністю прийняти авторитарний стиль виховання, особливо в умовах високого сімейного хронічного стресу, і цей стиль виховання може вплинути на розвиток у дітей труднощів в саморегуляції емоцій.
- переживання стресу в ранньому віці призводять до низки незворотніх фізіологічних змін: в імунній системі, які згодом призводять до розвитку різних психічних та соматичних захворювань; дитячий стрес «програмується» в макрофагах за допомогою епігенетичного маркування; на гормональному рівні ранній стрес призводить до зміни структури ендокринної та вегетативної функцій;
- дитячий стрес призводить до надмірної чутливості щодо загроз, недовіри до інших, поганих соціальних відносин, порушення саморегуляції та нездорового способу життя в подальшому; підтверджується зв'язок між жорстоким поведінням у дитинстві та психозом;

- доведено, що раннє профілактичне втручання демонструють високу ефективність в аспекті корекції нечутливої батьківської взаємодії та формування безпечної прихильності дитини.
2. Основні напрями розвитку дитини в період раннього онтогенезу: розвиток соціальної взаємодії та соціальної чутливості; розвиток емоційної прив'язаності; розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю; розвиток когнітивних здібностей. Саме соціальна взаємодія, соціальні зв'язки створюють те середовище, в середині якої формуються майже усі інші навички.
 3. Ключовим параметром благополучної взаємодії в діаді «мати – дитина» є материнська чутливість («maternal sensitivity»), яка означає якість, з якою матері вчасно та належним чином реагують на сигнали своїх немовлят. Чутливі матері досить швидко реагують на сигнали, встановлюючи чіткий та передбачуваний зв'язок між сигналами своїх немовлят і їхніми відповідями.
 4. Взаємодія між матір'ю та дитиною, яка буде сприяти розвитку суб'єктності дитини має бути організованою за такими принципами: повага до ініціативи дитини та всіляка підтримка її самостійності; підтримка стабільності особистих стосунків між дитиною та дорослим; забезпечення дитині почуття прийняття і визнання; сприяння позитивному фізичному самопочуттю та здоров'ю дитини.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРИЙМАННЯ МАТЕР'Ю СУБ'ЄКТНОСТІ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

3.1. Дизайн і методи дослідження

Виходячи з поставлених емпіричних завдань дослідження, було обрано такі діагностичні методики: Опитувальник дитячо-батьківської емоційної взаємодії (ОДБЕВ) О. І. Захарової і Шкала самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої.

Методика О.І. Захарової містить 66 тверджень і дозволяє оцінити дитячо-батьківську взаємодію за 11 шкалами, які згруповані у три блоки, що відбивають ключові характеристики емоційної взаємодії матері та дитини (чутливість, емоційне прийняття та поведінкові прояви). Перший блок *батьківська чутливість* включає характеристики взаємодії, що проявляються у здатності матері розуміти причини стану своєї дитини, співпереживати проблемам дитини, співчувати їй, тобто по суті йдеться про уміння чуйного сприймання найменших змін у емоційному стані дитини. Так, цей блок включає шкали:

- здатність сприймати стан дитини;
- розуміння причин стану дитини;
- здатність (матері) до співпереживання.

Другий блок *емоційного прийняття* - сюди входять ті почуття та емоції, які матері відчувають при взаємодії з дитиною. Прояв позитивного емоційного фону проявляється у разі якщо мати відчуває до дитини щире зацікавлення, симпатію та любов по відношенню до своєї дитини, а дитина ті ж почуття відчуває до матері, і навпаки, напружений емоційний фон якщо мати відчуває по відношенню до дитини роздратування, невдоволення своєю дитиною і т. ін. Також цей блок включає в себе характеристики

ставлення до себе як до матері. Так, блок емоційного прийняття включає шкали:

- почуття, що виникають у матері в процесі взаємодії з дитиною;
- безумовне прийняття (матір'ю своєї дитини);
- ставлення до себе як до матері;
- емоційний фон, що переважає під час взаємодії.

Третій блок *поведінкових проявів*. Поведінкові прояви взаємодії є відображенням батьківської чутливості та особливостей емоційної взаємодії матері та дитини. Сюди входять такі шкали:

- прагнення до тілесного контакту з дитиною;
- надання емоційної підтримки дитині;
- орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії;
- уміння впливати на емоційний стан дитини.

Для кожного показника Опитувальника автором методики при її апробації були підраховані середні та критеріальні значення. Останні є тим крайнім значенням, яке, з урахуванням середнього квадратичного відхилення, може приймати окрема характеристика, не виходячи із області середніх значень. У тому випадку, якщо в конкретній діаді показник набуває значення нижче зазначеного критеріального, можна зробити висновок про дефіцит відповідної характеристики емоційної сторони взаємодії.

Шкала самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої. Шкала призначена для виявлення самооцінок досліджуваних у відношенні до нормативів соціально-психологічної зрілості особистості, що складають зміст соціального конструкту «зрілість особистості – інфантилізм особистості». Отримані результати роблять можливим оцінити ступінь відповідності уявлень досліджуваного про себе еталонним вимогам до «зрілої особистості». Досвід застосування Шкали показав її придатність для використання у вікових групах юнаків та дівчат, дорослих та літніх людей.

Основним показником, що отримується за допомогою Шкали, є показник самооцінки відповідності актуального рівня особистісного розвитку змісту нормативних уявлень про «зрілу особистість». Шкала включає *чотири субшкали*, що відповідають основним змістовним компонентам соціальних уявлень про критерії «зрілості особистості»:

- самооцінка *рефлексивної зрілості* (здатності адекватно оцінювати самого себе, свої дії та їх наслідки);
- самооцінка *регуляторної зрілості* (здатності керувати своєю поведінкою, приймати самостійні рішення та нести відповідальність за їхні наслідки);
- самооцінка *моральної зрілості* (здатності вибудовувати свою поведінку відповідно до вимог моральних норм);
- самооцінка *когнітивної зрілості* (здатності продуктивно використовувати власний життєвий досвід для вирішення актуальних завдань, і навіть суб'єктивної цінності власного досвіду).

Дизайн дослідження. В дослідженні взяли участь 44 матері, які мають дітей раннього віку (0 – 4 років). Методики для заповнення пропонувались мамам у форматі гугл-форми. Окрім запитань методик, до форми було додано низку запитань, що стосувались *соціологічних характеристик вибірки* (вік, освіта, сімейний стан) та мірі обізнаності матерів у питаннях психологічної компетентності:

- Наскільки свідомо ви підходите до побудови стосунків з дитиною? (Пропонувалось 3 варіанти відповіді).
- Наскільки ви обізнані в питаннях психічного розвитку дитини? (Пропонувалось 3 варіанти відповіді).
- Що викликає у вас найбільші труднощі у взаємодії з дитиною? (Відкрите запитання).

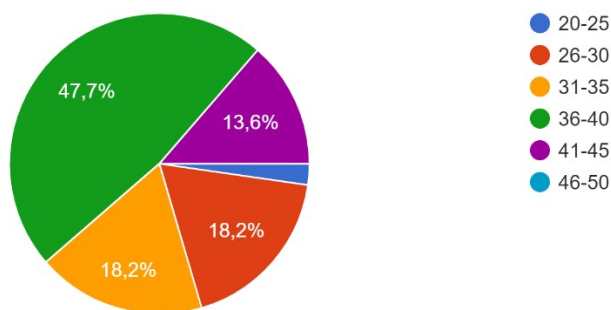
Гугл-форму для заповнення (<https://forms.gle/KWa8VhKWrxXeC63C8>) було розміщено разом із запрошенням до участі в опитуванні в декількох тематичних групах соціальних мереж: FB і Telegram.

3.2. Результати дослідження та їх аналіз

Перш, ніж перейти до представлення й інтерпретації отриманих результатів, охарактеризуємо соціологічні характеристики вибірки.

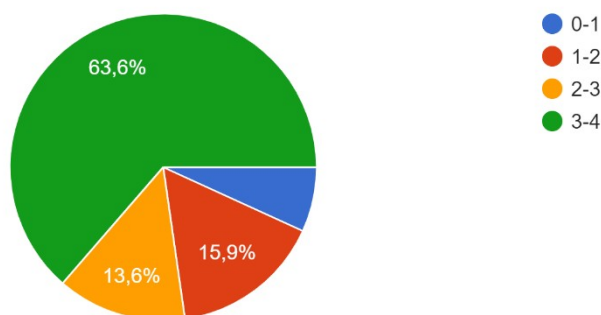
Скільки вам років

44 ответа

Вік вашої дитини:

44 ответа

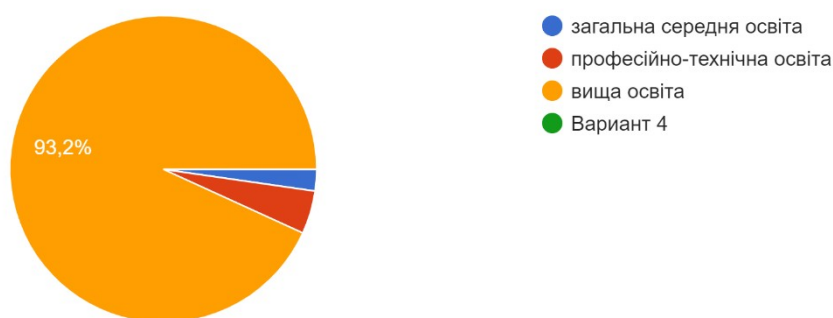
Як видно з наведених діаграм, переважна більшість досліджуваних – це жінки у віці 36 – 40 років (47,7%). Вікова категорія дітей вибірки у віці 3-4 роки (63,6%).

Додатково фіксувались такі характеристики як освіта матері і склад сім'ї.

Матері з вищою освітою – 93,2 % вибірки. У повному складі сім'ї проживають 93,2 % жінок.

Ваша освіта

44 ответа

Склад вашої сім'ї

44 ответа

Додаткові запитання, які ставились досліджуваним, стосувались того наскільки жінки оцінюють міру свідомості, з яким вони ставляться до побудови стосунків з дитиною та суб'єктивне розуміння міри своєї обізнаності в питаннях психічного розвитку дитини. Додатково жінкам було поставлено відкрите запитання про найбільші труднощі, з якими вони

стикаються у взаємодії з дитиною. Нижче подано діаграми, що відбивають відсотковий розподіл відповідей на запитання.

Наскільки свідомо ви підходите до побудови стосунків з дитиною (оберіть свій варіант відповіді)

44 ответа

Як видно з наведеної вище діаграми, можна сказати, що половина досліджуваних жінок (52,3%) відзначили, що приділяють багато уваги тому, як розвиваються її стосунки з дитиною, а, відповідно, друга половини вибірки об'єднує позиції жінок, які відзначили, що стосунки з дітьми складаються «самі по собі», без того, щоб жінка прикладала для цього спеціальних зусиль (11,4%), та міркують про це питання «час від часу» (36,4%).

Нижче представлена діаграма, яка відбиває результати відповіді на запитання про суб'єктивне розуміння жінками міри своєї обізнаності в питаннях психічного розвитку дитини.

Наскільки ви обізнані в питаннях психічного розвитку дитини

44 ответа

Тенденція розподілу отриманих відповідей схожа з результатами відповідей на попереднє запитанням, де майже навпіл поділилися жінки, які спрямовані на підвищення своєї компетентності в питаннях психічного розвитку дитини, та жінки, які або мало знають і не цікавляться цими питаннями, або потребують додаткової інформації в окремих випадках.

Аналіз відповідей досліджуваних на відкрите запитання про труднощі у відношеннях з дитиною дозволяє виділити наступні групи проблем:

- **труднощі саморегуляції** жінки в емоційно насичених ситуаціях взаємодії з дитиною (*важко втримати своє роздратування; важко взаємопорозумітися з дитиною без підвищення тону; важко тримати себе в рівновазі; буває важко стримуватись і в спокійному тоні донести до дитини інформацію; важко тримати контроль над своїми емоціями; важко буди терплячою, бо іноді емоції зашкалюють; важко не виказувати свої перші емоції негативу на баловство, стримуватися і пояснювати чому так не можна робити тощо);*
- **труднощі в регуляції негативних емоційних станів та поведінки дитини** (*важко домовлятися з дитиною про все: їжу і одяг; дуже важко справлятися з істериками; іноді важко заспокоїти дитину; важко пояснити дитині, що щось не можна, або навпаки треба зробити(коли дитина не хоче; важко допомагати дитині впоратись*

з сильними емоціями; важко: взаємодія під час істерик; важко окреслювати дитині рамки у поведінці; проблеми – це емоції дитини; проблема - як правильно пояснити дитині; не слухається, проблеми з навчанням побутовим навичкам і ходінням в туалет тощо);

- **перевтома і побутові труднощі** (брак вільного часу; наявність купи побутових справ; важко фізично, тому що немає часу зайнятися своїм здоров'ям та відновленням/відпочинком тощо).

Далі представимо отримані результати за діагностичним методиками та кореляційним аналізом отриманих показників. В таблиці 1 представлені кількісні результати за методикою Опитувальник дитячо-батьківської емоційної взаємодії (ОДБЕВ) О. І. Захарової.

Таблиця 1.

Співставлення результатів досліджуваної вибірки за методикою ОДБЕВ О.І.Захарової з параметрами середніх та критеріальних значень методики

	Шкала	Середнє значення шкали (задано авторами методики)	Відсоток показників, що дорівнюють або вище середнього значення шкали	Критеріальне значення шкали (задано авторами методики)	Відсоток показників, що дорівнюють або вище критеріального значення шкали
БЛОК ЧУТЛИВОСТІ	Здатність сприймати стан дитини (ЗСС)	4,22	0	3,7	0
	Розуміння матір'ю причин стану дитини (РПС)	3,85	0	3,2	0
	Здатність матері до співпереживання (Ем)	3,39	0	2,8	4,5%
БЛОК ЕМОЦІЙНОГО ПРИЙНЯТТЯ	Почуття матері у взаємодії з дитиною (ПВ)	3,9	0	3,3	0
	Безумовне прийняття дитини (БПД)	3,84	0	3,2	9,1%
	Ставлення до себе як до матері (ССМ)	3,78	0	3,1	11,4%
	Переважаючий емоційний фон взаємодії (ПЕФ)	3,66	0	3	11,4%

БЛОК ПОВЕДІНКОВИХ ПРОЯВІВ ЕМОЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	Прагнення до тілесного контакту (ПТК)	4,03	0	3,3	6,8%
	Надання емоційної підтримки (НЕП)	3,47	0	2,8	59,1%
	Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії (ОДВз)	2,95	2,3%	2,3	22,7%
	Уміння впливати на стан дитини (ВВСд)	3,8	0	3,2	0

В наведеній вище таблиці представлені результати досліджуваної вибірки у співставленні з показниками середнього та критеріального значення для кожної шкали, що були розраховані автором методики на етапі розробки і апробації опитувальника. Відповідно, середнє значення показує середню для жіночої популяції по кожній шкалі, а критеріальне значення – це той мінімальний показник, нижче якого оцінки відбивають недостатній рівень розвитку компетентностей, що визначаються конкретною шкалою.

Кількісні показники середнього значення вибірки досліджуваних по 10 шкалам з 11 нижче заданих методикою. За шкалою «*Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії*» показники вище середнього значення зафіксовано лише у 2,3 % вибірки, що, по суті, є мало значущим відсотком, яким можна проігнорувати. Це дає підстави констатувати низький рівень сформованості усіх компетенції, необхідних для ефективної взаємодії в діаді «мати – дитина», що фіксуються методикою ОДБЕВ.

За параметром критеріального значення шкал методики ситуація більш диференцьована. Так, дорівнюють критеріальному значенню або вище за нього показники за наступними шкалами (вказано тільки шкали, які набрали показники вищі за критеріальне значення у 10% і вище всієї вибірки):

- блок поведінкових проявів емоційної взаємодії:
 - ✓ надання емоційної підтримки (59,1 %);
 - ✓ орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії (22,7 %);

- блок емоційного прийняття:
 - ✓ ставлення до себе як до матері (11,4 %)
 - ✓ переважаючий емоційний фон взаємодії (11,4 %).

Отримані кількісні показники дають підстави констатувати наступне: для досліджуваної вибірки властивим є низький рівень розвитку материнських компетентностей, необхідних для побудови ефективної взаємодії з дитиною раннього віку; компетентності, що віднесені до блоку чутливості (*здатність сприймати стан дитини; розуміння матір'ю причин стану дитини; здатність матері до співпереживання*) розвинуті найменше; серед компетентностей блоку поведінкових проявів емоційної взаємодії найбільш розвиненою є компетентність у наданні емоційної підтримки і в меншій мірі – уміння *орієнтуватися на стан дитини при побудові взаємодії*.

Розглянемо результати досліджуваної вибірки за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої. В таблиці 2 представлені сумарні кількісні результати.

Таблиця 2.

Результати досліджуваної вибірки за
Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої
(результати розподілу за рангами подано у %)

	1	2	3	4	5
Сумарний показник особистісної зрілості	6,8	11,4	43	18	20,1
Самооцінка рефлексивної зрілості	4,5	13,6	11,4	45,5	25
Самооцінка регуляторної зрілості	18	29,5	25	18	6,8
Самооцінка моральної зрілості	11,4	11,4	20,5	34,1	2,3
Самооцінка когнітивної зрілості	6,8	27,3	11,4	29,5	25

Як видно з наведеної вище таблиці, найвищий сумарний показник особистісної зрілості (на рівні рангу 5) є властивим для 20,1 % вибірки; на рівні рангу 4 – 18%, і на рівні рангу 3 – 43 % вибірки.

Аналіз оцінок за різними видами особистісної зрілості показує, що найвищі показники для більшості вибірки мають місце для *рефлекторної та когнітивної зрілості* (80,5 % та 54,5 % вибірки на рівні 4 і 5 рангів, відповідно).

Оцінки за шкалами регуляторної та моральної зрілості переважають на рівні рангів 3 і 4.

Кореляційний аналіз. З метою з'ясування наявності зв'язків між різними типами зрілості та шкалами, що описують емоційну взаємодію в діаді «мама – дитина», зокрема окремий інтерес для нашого дослідження мають кореляційні зв'язки шкали ОДБЕВ «Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії» з іншими параметрами дослідження.

Таблиця 3.

Результати кореляційного аналізу параметрів особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і шкал блоку чутливості за методикою ОДБЕВ О.І.Захарової

	Здатність сприймати стан дитини	Розуміння матір'ю причин стану дитини	Здатність матері до співпережи- вання
Сумарний показник особистісної зрілості	-,110	,031	-,061
Рефлексивна зрілість	-,125	,039	,140
Регулятивна зрілість	-,083	,097	-,255
Моральна зрілість	,131	-,140	-,024
Когнітивна зрілість	-,163	,102	-,253

Як видно з таблиці 3, значущих кореляцій між параметрами особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і шкал блоку чутливості за методикою ОДБЕВ О.І.Захарової не виявлено.

Таблиця 4.

Результати кореляційного аналізу параметрів особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і шкал блоку емоційного прийняття за методикою ОДБЕВ О.І.Захарової

	Почуття матері у взаємодії з дитиною	Безумовне прийняття дитини	Ставлення до себе як до матері	Переважаючий емоційний фон взаємодії
Сумарний показник особистісної зрілості	-,005	-,137	-,072	,140
Рефлексивна зрілість	,047	-,169	-,152	-,015
Регулятивна зрілість	-,063	-,268	-,092	,202
Моральна зрілість	,037	,176	,187	,227
Когнітивна зрілість	-,007	-,138	-,183	,049

Як видно з таблиці 4, значущих кореляцій між параметрами особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і шкал блоку емоційного прийняття за методикою ОДБЕВ О.І. Захарової не виявлено.

Таблиця 5.

Результати кореляційного аналізу параметрів особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і шкал блоку поведінкових проявів емоційної взаємодії за методикою ОДБЕВ О.І.Захарової

	Прагнення до тілесного контакту	Надання емоційної підтримки	Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії	Уміння впливати на стан дитини
Сумарний показник особистісної зрілості	,233	,237	-,096	,301*
Рефлексивна зрілість	,269	,279	-,005	,317*
Регулятивна зрілість	,120	,172	-,039	,285
Моральна зрілість	,150	,232	-,053	,104
Когнітивна зрілість	,099	,088	-,004	,181

*кореляція є значущою на рівні 0,05

Як видно з таблиці 5, значуща кореляція помірної сили спостерігається між сумарним показником особистісної зрілості і рефлексивної зрілості та шкалою «Уміння впливати на стан дитини». Можна зробити припущення, що рефлексивна зрілість матері (як і особистісна зрілість як інтегральна характеристика), яка проявляється у здатності розуміти й оцінювати себе, свій психоемоційний стан, мотиви своєї поведінки та їх наслідки є підставою для кращого розуміння стану дитини і його регуляції.

Таблиця 6.

Результати кореляційного аналізу параметрів особистісної зрілості за Шкалою самооцінки особистісної зрілості А.В. Микляєвої і параметрів віку матері і дитини

	Вік матері	Вік дитини
Сумарний показник особистісної зрілості	-,224	-,224
Рефлексивна зрілість	-,272	-,171
Регулятивна зрілість	-,128	-,356*
Моральна зрілість	-,021	-,204
Когнітивна зрілість	-,202	-,157

*кореляція є значущою на рівні 0,05

Значуща зворотна кореляція між показником віку дитини і шкалою регулятивної зрілості матері може свідчити про більшу успішність матерів у регуляції поведінки дітей в залежності від їх віку. Іншими словами, чим молодша дитина, тим ефективніше мама вирішує задачу розуміння емоційного стану дитини і регуляцію її поведінки.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі представлені дизайн, методи та результати емпіричного дослідження сприймання матір'ю суб'єктності дитини раннього віку.

З отриманих результатів дослідження можна зробити такі висновки.

1. Рівень розвитку компетенцій, необхідних для ефективної взаємодії в діаді «мати – дитина» низький. За жодною з 11 шкал результати оцінок досліджуваної вибірки не піднімаються до рівня середніх значень, визначених на етапі розробки і апробації методики.
2. Нижче середніх, але вище критеріальних значень, заданих авторами методики ОДБЕВ, є результати за шкалами *Надання емоційної підтримки* та *Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії*.
3. За рівнем особистісної зрілості в досліджуваній вибірці найвищі показники за критеріями *рефлексивної та когнітивної зрілості*.
4. Виявлено значущий кореляційний зв'язок між шкалою *Уміння впливати на стан дитини* та *рефлексивною зрілістю* матерів.
5. Значуща зворотна кореляція між показником віку дитини і шкалою регулятивної зрілості матері, яка може бути інтерпретована таким

чином, що мами більш ефективні в питаннях регуляція емоційного стану дитини немовлячого віку, і значно менш ефективні в тому, щоб регулювати стани і поведінку дитини-тодлера.

ВИСНОВКИ

Представлене у роботі дослідження присвячено проблемі сприймання матір'ю суб'єктності дитини раннього віку. Поставлені у роботі завдання було вирішено повною мірою. Зокрема, проаналізовано феномен суб'єктності як психосоціальної якості та основні етапи її генезу. Представлено огляд досліджень взаємодії в діаді «мати – дитина» в ранньому онтогенезі і продемонстровано наслідки дисфункціональних стосунків для психічного та соматичного розвитку дитини.

Гіпотеза дослідження підтверджено частково. У тій її частині, що стосується зв'язку вищого рівня особистісної зрілості матері та більш ефективної взаємодії з дитиною можна сказати, результати засвідчили наявність кореляції між умінням впливати на стан дитини та рефлексивною зрілістю матерів.

Нижче наведено основні висновки, які випливають з теоретичного огляду на тему роботи та аналізу результатів емпіричного дослідження.

1. Суб'єктність трактується як процес олюднення через обособлення себе, через розуміння іншого не як об'єкт, а як людину, індивідуалізований спосіб взаємодії з якою, власне і складає людський спосіб існування.
2. Соціальний індивід не може бачити в іншому суб'єкта, оскільки сам не є суб'єктом. З цього випливає, що забезпечення суб'єктності дитини неможливо без суб'єктності його вихователя, т.е. батька, педагога, вчителя та ін.
3. Проблема розвитку суб'єктності досліджується в психологічній науці нерівномірно. Переважна увага дослідників зосереджена в періоді дошкільного та підліткового вікових періодів.
4. Поведінка дорослого, коли він наділяє дії дитини змістом і значенням, надає дитині можливість відкривати свої суб'єктні, особистісні якості

себе самого та свого дорослого. Вже на першому півріччі життя в умовах сімейного виховання активність дитини по відношенню до оточуючих людей, себе самого та світу предметів залежить від спілкування дитини з дорослими. З боку дорослих акцентується необхідність уважного, дбайливого ставлення до феноменології дитячого розвитку, до найменших деталей поведінки та стану дитини в процесі взаємодії дорослого з маленькою дитиною.

5. Результати експериментальних досліджень, які стосуються взаємодії з дітьми в ранньому віці дають підстави визначити наступне:

- якість соціально-емоційного взаємодії немовлят з тими, хто їх доглядає прямо впливає на соціально-когнітивні процеси, що протікають в ранньому дитячому онтогенезі; емоційні та поведінкові порушення у дітей значною мірою обумовлені порушеннями батьківсько-дитячих відносин; доведено, що батьки, яким важко регулювати свої емоції, можуть з більшою ймовірністю прийняти авторитарний стиль виховання, особливо в умовах високого сімейного хронічного стресу, і цей стиль виховання може вплинути на розвиток у дітей труднощів в саморегуляції емоцій.
- переживання стресу в ранньому віці призводять до низки незворотніх фізіологічних змін: в імунній системі, які згодом призводять до розвитку різних психічних та соматичних захворювань; дитячий стрес «програмується» в макрофагах за допомогою епігенетичного маркування; на гормональному рівні ранній стрес призводить до зміни структури ендокринної та вегетативної функцій;
- дитячий стрес призводить до надмірної чутливості щодо загроз, недовіри до інших, поганих соціальних відносин, порушення саморегуляції та нездорового способу життя в подальшому;

підтверджується зв'язок між жорстоким поведінням у дитинстві та психозом;

- доведено, що раннє профілактичне втручання демонструють високу ефективність в аспекті корекції нечутливої батьківської взаємодії та формування безпечної прихильності дитини.

6. Основні напрями розвитку дитини в період раннього онтогенезу: розвиток соціальної взаємодії та соціальної чутливості; розвиток емоційної прив'язаності; розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю; розвиток когнітивних здібностей. Саме соціальна взаємодія, соціальні зв'язки створюють те середовище, в середині якої формуються майже усі інші навички.
7. Взаємодія між матір'ю та дитиною, яка буде сприяти розвитку суб'єктності дитини має бути організованою за такими принципами: повага до ініціативи дитини та всіляка підтримка її самостійності; підтримка стабільності особистих стосунків між дитиною та дорослим; забезпечення дитині почуття прийняття і визнання; сприяння позитивному фізичному самопочуттю та здоров'ю дитини.
8. Рівень розвитку компетенцій, необхідних для ефективної взаємодії в діаді «мати – дитина» в досліджуваній вибірці - низький. За жодною з 11 шкал результати оцінок досліджуваної вибірки не піднімаються до рівня середніх значень, визначених на етапі розробки і апробації методики.
9. Нижче середніх, але вище критеріальних значень, заданих авторами методики ОДБЕВ, є результати за шкалами *Надання емоційної підтримки* та *Орієнтація на стан дитини при побудові взаємодії*.
10. За рівнем особистісної зрілості в досліджуваній вибірці найвищі показники за критеріями *рефлексивної та когнітивної зрілості*. Виявлено також значущий кореляційний зв'язок між шкалою *Уміння впливати на стан дитини* та *рефлексивною зрілістю* матерів.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Кваліфікаційна робота магістра з психології на тему «Сприймання матір'ю суб'єктності дитини раннього віку» підготовлена Железною Людмилою Олександрівною. Дослідження присвячено проблемі розвитку суб'єктності дитини на етапі раннього онтогенезу в процесі взаємодії в діаді «матір – дитина».

Теоретична частина роботи містить аналіз феномена суб'єктності як психосоціальної якості людини та погляди на проблему генезису суб'єктності, зокрема в періоді раннього онтогенезу та аналіз особливостей психічного розвитку дитини в ранньому віці, зокрема представлений огляд сучасних досліджень взаємодії в діаді «мати - дитина» в період раннього віку та вплив цієї взаємодії на психічний розвиток дитини. Також визначено умови розвитку суб'єктності дитини в ранньому віці: повага до ініціативи дитини та всіяка підтримка її самостійності; підтримка стабільності особистих стосунків між дитиною та дорослим; забезпечення дитині почуття прийняття і визнання; сприяння позитивному фізичному самопочуттю та здоров'ю дитини.

Емпіричне дослідження дозволило констатувати низький рівень компетентностей, необхідних для ефективної взаємодії матері з дитиною в досліджуваній вибірці. Результати також демонструють наявність зв'язку вищого рівня рефлексивної зрілості матерів та їх уміння впливати на стан дитини. Додаткові показники дають підстави сформулювати висновок про те, що мами більш ефективні в питаннях регуляція емоційного стану дитини немовлячого віку, і значно менш ефективні в тому, щоб регулювати стани і поведінку дитини-тодлера.

The master's thesis in psychology on the topic "The Mother's Perception of the Subjectivity of a Young Child" was prepared by Liudmyla Zheliezna. Research is devoted to the problem of the development of the child's subjectivity at the stage of early ontogenesis in the process of interaction in a dyad a "mother is a child".

The theoretical part of the work contains an analysis of the phenomenon of subjectivity as a psychosocial quality of a person and views on the problem of the genesis of subjectivity, in particular in the period of early ontogeny, and an analysis of the features of the mental development of a child at an early age, in particular, an overview of modern research on interaction in the "mother-child" dyad in the period of early age and the impact of this interaction on the child's mental development. The article also identifies the conditions for the development of a child's subjectivity at an early age: respect for the child's initiative and all kinds of support for his independence; maintaining the stability of personal relationships between a child and an adult; providing a child with a sense of acceptance and recognition; promoting the child's positive physical well-being and health.

Empirical research made it possible to ascertain the low level of competencies necessary for effective interaction between mother and child in the studied sample. The results also demonstrate the existence of a connection between a higher level of reflective maturity of mothers and their ability to influence the child's condition. Additional indicators give grounds for formulating the conclusion that mothers are more effective in regulating the emotional state of an infant child, and significantly less effective in regulating the states and behavior of a toddler.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Азаркіна О. В. (2021) Вплив саногенної рефлексії матері на її ставлення до дитини : дис. ... канд. психол. наук ... Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса. 252 с.
2. Бондаренко О.Ф. (2006) Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії*. За ред. В.О. Татенко. Київ: Либідь. С. 52-70.
3. Боришевський М.Й. (2012) Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада». 608 с.
4. Галян О. (2018) Розвиток ідеї суб'єктності особистості школяра у вітчизняному педагогічному дискурсі ХХ століття: дис. д. пед. н. Дрогобич. 553 с.
5. Галян О. І. (2017) Особистість школяра у вимірах суб'єктності: історико- педагогічний дискурс : монографія. Дрогобич: Редакційно- видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 360 с.
6. Гасюк Н.І. (2015). Оцінка психомоторного розвитку передчасно народжених дітей на першому році життя. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник української медичної стоматологічної академії*, 15 (3-1 (51)), 368-371.
7. Гулько Ю.О. (2009) Розвиток перцептивної обдарованості немовлят у першому півріччі життя. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць*. За ред. В.О. Моляко. Т. 12. Вип. 7. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 344 с.
8. Зеньковський В.В. (1996). Психологія дитинства М.: Школа-Прес. 336 с.
9. Кодлюк Я. (2013) Суб'єктність молодшого школяра в навчальній діяльності. Початкова школа. № 1. С. 6-9.
10. Крижановська З. Ю. (2014) Емоційні особливості жінки в процесі реалізації материнської ролі. *Психологічні перспективи*. Вип. 23. С. 148-159.
11. Кузікова С.Б. (2012) Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : монографія. Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка Суми: МакДен. 2012. 410 с.
12. Мухамедрахімов Р.Ж. (2001) Мати й немовля: психологічна взаємодія. СПб. Видання СПбГУ. 288 с.
13. Павлюк М.М. (2013). Суб'єктність у контексті самостійності особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том XI. Випуск 14. С. 109-119.

14. Растригіна А.М., Іваненко Н.В. (2021) Педагогіка свободи в парадигмальному просторі сучасної освіти і виховання: Монографія. Дніпро: ФОП Середняк Т.К. 500 с.
15. Слободчиков, В.І., Ісаєв Е.І. (2013) Психологія розвитку людини. Православний Свято-Тихонівський гуманітарний університет. 400 с.
16. Стерн Д.М. (2006) Міжособистісний світ дитини. Погляд з позиції психоаналізу та психології розвитку. СПб. Східноєвропейський інститут психоаналізу. 384 с.
17. Тітов І., Кравченко О., Москаленко Л. (2015) Особистісне становлення дитини: суб'єктивний вимір: монографія. К.:ВЦ "Академія". 152 с.
18. Тітов І.Г. (2016) Психологічні особливості суб'єктності дитини дошкільного віку. *Психологія і особистість*. № 2 (10) Ч.1. С. 43-52.
19. Фаріна, Я. О. (2012). Суб'єкт і суб'єктність як соціальні феномени: наукові інтерпретації. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Соціологія, (184, Вип. 172), 42-46.
20. Хоменко С. О. (2016) Огляд діагностичних методик щодо з'ясування стану розвитку дітей раннього віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. : зб. наук. праць. К. Вип. 32. Ч. 2. С. 213-218.
21. Шалдибіна, О.О. (2018) Прояви суб'єктності особистості у старших дошкільнят в ігровій діяльності. *Педагогіка та психологія*. №4 (25). 377-381
22. Шевчук Г. С. (2010) Материнська ідентичність у структурі Я-концепції жінки. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Вип. Кам'янець-Подільський. С. 765-777.
23. Шпіц Р., Коблінер У.Г. (2006) Перший рік життя. Академічний проект. 352 с.
24. Adamson L.B, Bakeman R. (1984) Mothers' communicative actions: Changes during infancy. *Infant Behavior and Development*. 7: 467-478.
25. Adamson, L.B. (1996) Communication development during infancy. Boulder, CO: Westview.
26. Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., Stayton, D. J., & Richards, M. P. M. (1974) Infant-mother attachment and social development: Socialization as a product of reciprocal responsiveness to signals. In M. P. M. Richards (Ed.), *The integration of a child into a social world*. New York, NY: Cambridge University Press. Pp. 99-135.
27. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. N. (2015). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Psychology Press.

28. Atkinson L., Paglia, A., Coolbear J., Niccols A., Parker K. C. H., Guger S. (2000) Attachment security: A meta-analysis of maternal mental health correlates. *Clinical Psychology Review*, 20, 1019-1040
29. Bakermans-Kranenburg, M. J., Van IJzendoorn, M. H., & Juffer, F. (2003). Less is more: meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological bulletin*. 129(2), 195.
30. Bateman, A. W., Fonagy, P. (2003). The development of an attachment-based treatment program for borderline personality disorder. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 67(3: Special Issue), 187-211.
31. Bell, S. M., & Ainsworth, M. D. S. (1972). Infant crying and maternal responsiveness. *Child development*, 1171-1190.
32. Biro, S., Alink, L. R., Huffmeijer, R., Bakermans-Kranenburg, M. J., & van IJzendoorn, M. H. (2015). Attachment and maternal sensitivity are related to infants' monitoring of animated social interactions. *Brain and behavior*, 5(12)
33. Bornstein M.H., Gini M., Putnick D.L., Haynes O.M., Painter K.M., Suwalsky J.T.D. (2006). Short-term reliability and continuity of emotional availability in mother-child dyads across contexts of observation. *Infancy*. 10: 1-16.
34. Bowlby J. (1951) Maternal care and mental health. *Bulletin of the World Health Organization*. 3, 355-534
35. Bowlby, J. (2008). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic books. 207 p.
36. Bowlby, John & World Health Organization. (1952). *Maternal care and mental health: a report prepared on behalf of the World Health Organization as a contribution to the United Nations programme for the welfare of homeless children*, 2nd ed. World Health Organization. <https://iris.who.int/handle/10665/40724>
37. Brazelton, B. & Sparrow J. (2010). *Nurturing Children and Families – Building on the Legacy of T. Berry Brazelton*. New York: Wiley-Blackwell.
38. Caplan G., Bowlby J. (1948) The Aims and Methods of Child Guidance. *Health Education Journal*. Volume 6, Issue 2. Pp. 55-62
39. Cattane N. and atc. (2022) Preclinical animal models of mental illnesses to translate findings from the bench to the bedside: Molecular brain mechanisms and peripheral biomarkers associated to early life stress or immune challenges. European College of Neuropsychopharmacology (ECNP) ImmunoNeuroPsychiatry Thematic Working Group. *Eur Neuropsychopharmacol*. May; 58: 55-79.
40. Felitti V. J., Anda R. F., Nordenberg, D., Williamson D. F., Spitz A. M., Edwards V., Marks J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults:

- The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14 (4), 245-258.
41. Gonzalez-Mena J., Chahin E., Briley L. (2005) The Pikler Institute: A Unique Approach to Caring for Children [Электронный ресурс] <https://exchangeexpress.com/article/the-pikler-institute-a-unique-approach-to-caring-for-children/5016649/>
 42. Gregg P., Washbrook E., Propper C., Burgess S. (2005) The effects of a mother's return to work decision on child development in the UK. *The Economic Journal*. Vol. 115. P. 48-80.
 43. Haltigan J.D., Lambert B.L., Seifer R., Ekas N.V., Messinger D.S. (2012) Security of attachment and quality of mother-toddler social interaction in a high-risk sample. *Infant Behavior and Development*. 35: 83-93
 44. Hesse, E., & Main, M. (2000). Disorganized infant, child, and adult attachment: Collapse in behavioral and attentional strategies. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 48(4), 1097-1127.
 45. Hobson R., Patrick M.P.H., Crandell L.E., Garcia Perez R.M., Lee A. (2004) Maternal sensitivity and infant triadic communication. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 45:470-480.
 46. Kalmakis, K. A., Chandler, G. E. (2015). Health consequences of adverse childhood experiences: A systematic review. *Journal of the American Association of Nurse Practitioners*, 27(8), 457-465.
 47. Kessler R. and etc. (2010) Childhood adversities and adult psychopathology in the WHO World Mental Health Surveys. *The British Journal of Psychiatry*. Nov; 197(5). Pp. 378-385.
 48. Kim S, Kochanska G. (2015) Mothers' power assertion; children's negative, adversarial orientation; and future behavior problems in low-income families: early maternal responsiveness as a moderator of the developmental cascade. *J Fam Psychol*. Feb;29(1):1-9.
 49. Kiseleva M.G. (2017) Depression in infants and toddlers. *National Psychological Journal*. № 4, 104-113.
 50. Kochanska G, Clark L.A, Goldman MS. (1997) Implications of mothers' personality for their parenting and their young children's developmental outcomes. *J Pers*. Jun; 65(2):387-420.
 51. Kochanska G., Clark L.A., Goldman M.S. (1997) Implications of mothers' personality for their parenting and their young children's developmental outcomes. *Journal of Personality*. Vol. 65. P. 387-420.
 52. Leerkes, E. M., Nayena Blankson, A., & O'Brien, M. (2009). Differential effects of maternal sensitivity to infant distress and nondistress on social-emotional functioning. *Child development*, 80(3), 762-775.
 53. Masur E.F., Turner M. (2001) Stability and consistency in mothers' and infants' interactive styles. *Merrill-Palmer Quarterly*. 47: 100-120.

54. Mavrenkova P.V., Khlebnikova N.N., Alchinova I.B., Demorzhi M.S., Shoibonov B.B., Karganov M.Y. (2023) Effects of Maternal Separation and Subsequent Stress on Behaviors and Brain Monoamines in Rats. *Brain Sciences*. 13(6): 956.
55. Metsapelto R-L., Pulkkinen L. (2003) Personality traits and parenting: neuroticism, extraversion, and openness to experience as discriminative factors // *European Journal of Personality*. Vol. 17. № 1. P. 59-78.
56. Miller, G. E., Chen, E., Parker, K. J. (2011). Psychological stress in childhood and susceptibility to the chronic diseases of aging: moving toward a model of behavioral and biological mechanisms. *Psychological Bulletin*, 137(6), 959.
57. O'loughlin, M. (2001) The Development of Subjectivity in Young Children: theoretical and pedagogical considerations. *Contemporary Issues in Early Childhood*, V. 2, N. 1, p. 49-65
58. Shaw, Z.A., Starr, L.R. (2019). Intergenerational Transmission of Emotion Dysregulation: The Role of Authoritarian Parenting Style and Family Chronic Stress. *J Child Fam Stud* 28, 3508-3518
59. Shin S., Kim Y. (2023) Early Life Stress, Neuroinflammation, and Psychiatric Illness of Adulthood. Neuroinflammation, Gut-Brain Axis and Immunity in Neuropsychiatric Disorders. Pp. 105-134.
60. Sideli, L., Mule, A., La Barbera, D., & Murray, R. M. (2012). Do child abuse and maltreatment increase risk of schizophrenia? *Psychiatry Investigation*, 9(2), 87.
61. Tokarskaya L.V., Lavrova M.A. (2018) Early Parent-Child Interaction Assessment Techniques. *Cultural-historical psychology*. Vol. 14, no. 2, pp. 86-92.